

การสอนศีลธรรมในโรงเรียนประถมศึกษาตามหลักไตรสิกขา

Moral Teaching in Primary School based on the Threefold Training

พระชัยประสิทธิ์ ภัทฺธมฺโม¹

Phra Chaiprasit Phattathammo

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อนำเสนอสภาพการสอนศีลธรรมในโรงเรียนของครูพระสอนศีลธรรมในโรงเรียน และนำเสนอหลักไตรสิกขากับการเรียนการสอนในปัจจุบัน ซึ่งไตรสิกขาอันประกอบไปด้วย ศีล สมาธิ ปัญญา เป็นการพัฒนาแบบองค์รวม อันจะเป็นปัจจัยนำไปสู่การพัฒนาการเรียนรู้และเพิ่มทักษะในศตวรรษที่ 21 ให้เยาวชนมีพัฒนาการด้านการเรียนรู้ที่เหมาะสมและเติบโตอย่างมีคุณธรรมจริยธรรม ดังนั้น การจัดการเรียนการสอนพระพุทธศาสนาที่เหมาะสมกับผู้เรียนในปัจจุบัน ควรต้องเป็นการเรียนรู้อย่างลึกซึ้งจากการลงมือปฏิบัติจริง ที่ผู้เรียนได้ลงมือทำในสิ่งที่ตัวเองชอบและสนใจโดยผ่านการออกแบบของผู้สอน สามารถนำผู้เรียนไปสู่ความรู้ความเข้าใจ ทักษะ สมรรถนะ มีคุณธรรม จริยธรรม เพื่อเข้าไปรับผิดชอบต่อสิ่งแวดล้อมรอบตัว สังคมและสามารถนำไปใช้ในชีวิตจริงได้อย่างมีความสุขและนำสังคมสู่สันติสุขต่อไป

คำสำคัญ: การสอนศีลธรรม, โรงเรียนประถมศึกษา, หลักไตรสิกขา

Abstract

This article aims to propose state of moral teaching in school of moral teaching monks and to propose threefold training principle applying in current learning. Threefold training is consisted of precept, meditation and wisdom that are a holistic development. This is the factors that lead to learning development and increase skills in the 21st century in order to develop student's learning appropriately and to group up with morality and ethics. Therefore, appropriate

---

¹ วิทยาลัยสงฆ์มหาสารคาม

Buddhist teaching for current learners should be in-depth learning from practice. Learners can practice based on their interesting from teachers' designing. It can lead the learners to understanding, having skills, competency, morality, and ethics for the responsibility for surrounding environment and society. Then, they will be able to apply in daily life with happiness and lead to peace society.

Keywords: Moral Teaching, Primary School, Threefold Training

บทนำ

การสอนศีลธรรมนั้น ถือว่ามีความสำคัญมาก ซึ่งเป็นหลักการสำคัญของมนุษย์และสังคม ซึ่งดำเนินไปด้วยการแสดงพฤติกรรมต่อกัน มีผลต่อความเสื่อมและความเจริญของตัวมนุษย์แต่ละคนและเป็นการบ่มเพาะปลูกฝังคุณงามความดีให้มีในตัวเด็ก เรียกว่าคุณธรรม จริยธรรม ที่เป็นรากฐานที่ดีของชีวิตที่เด็กควรได้รับตามหลักธรรมคำสอนอันประเสริฐของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า การสอนที่ยังยึดติดรูปแบบเดิมคือท่องจำและฟังบรรยายจากผู้สอนอย่างเดียวไม่สามารถเข้าถึงและสร้างภูมิคุ้มกันทางจิตใจได้เพียงพอต่อการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นอยู่ตลอดเวลา แต่หลักคำสอนในพระพุทธศาสนานั้น เป็นคำสอนที่สอดคล้องกับปัญหาชีวิตของมนุษย์ในสังคมปัจจุบัน เมื่อพระสงฆ์ได้มีโอกาสทำหน้าที่ในการเผยแผ่คำสอนของพระพุทธศาสนาในโรงเรียน ต้องประสบกับปัญหาในการถ่ายทอดความรู้เรื่องธรรมะสู่ผู้เรียน เพราะวิธีการในการที่นำไปถ่ายทอดนั้นยังเป็นการสอนแบบเดิมๆ อยู่ จึงทำให้เข้าไม่ถึงจิตใจของผู้เรียน ทำให้ผู้เรียนมีทัศนคติไม่ดี ต่อการเรียนรู้พระพุทธศาสนากับพระสงฆ์

บทความนี้ผู้เขียนอยากสะท้อนให้เห็นถึงความสำคัญของการสอนศีลธรรมในโรงเรียน ที่ครูผู้สอนศีลธรรมต้องทบทวนการสอนศีลธรรมในโรงเรียนว่าเหมาะสมกับเด็กหรือยังกับการเรียนการสอนที่ใช้อยู่ เด็กในวันนี้คือผู้ใหญ่ในวันหน้าที่จะเป็นกำลังสำคัญในการในการพัฒนาประเทศชาติ หากสิ่งที่เขาได้รับในวันนี้คือสิ่งที่ไม่ถูกต้องเหมาะสม ย่อมส่งผลกระทบต่อพัฒนาของประเทศต่อไปในวันข้างหน้า แต่ตรงกันข้ามหากเขาได้รับความรู้ที่ดี ถูกต้อง ตามหลักธรรมคำสอนทางพระพุทธศาสนา ย่อมเป็นประโยชน์และเกื้อกูลต่อการพัฒนาประเทศชาติ ศาสนาที่ยั่งยืนในวันข้างหน้าต่อไปอย่างแน่นอน

การเรียนการสอนที่ผู้เขียนใช้อยู่ในปัจจุบันคือการสอนแบบบูรณาการไตรสิกขาในรูปแบบของกิจกรรม เน้นที่ตัวกิจกรรม ที่ต้องการให้ผู้เรียนได้ลงมือปฏิบัติและสัมผัสกับการเรียนรู้ด้วยตัวเอง การที่เราจะไปสอนคนอื่นให้เขาทำตามและเชื่อในสิ่งที่สอนนั้น สิ่งหนึ่งที่ครูผู้สอนต้องมีนั่นก็คือความรักความเข้าใจบวกกับความรู้ โดยเฉพาะความรู้ทางธรรมะ ที่จะเอาไปสอนเด็ก พระสอนศีลธรรมต้องมีความรู้ทางปริยัติชัดเจนพอสมควรในเรื่องของหัวข้อธรรม กิจกรรมการสอน

ที่เหมาะสมกับตัวผู้เรียนและการเตรียมความพร้อมก่อนที่จะนำไปสอน หากผู้สอนรู้ไม่จริงแล้วนำไปสอนแบบผิดๆบวกกับกิจกรรมการเรียนการสอนที่ไม่เหมาะสม เด็กก็จะได้เรียนรู้แบบผิดๆที่จะติดตัวเขา และเพื่อที่จะเรียนในวิชาพระพุทธศาสนา

ปลูกฝังให้เด็กเลื่อมใสและศรัทธาในพระพุทธศาสนา

เด็กๆ คือต้นกล้าที่รอวันเติบโตไปสู่การพัฒนาตัวเองและพร้อมที่จะรับสิ่งใหม่ๆ เข้ามา วัยเด็กเป็นวัยที่สำคัญขั้นพื้นฐานของชีวิต การที่จะพัฒนาคนให้มีคุณภาพนั้นจึงต้องเริ่มต้นจากวัยเด็กนี้ คือปลูกฝังในสิ่งที่ดีที่สุดในชีวิตให้กับเขาก่อน ถ้าต้องการให้เด็กมีคุณธรรมเคารพและศรัทธาในพระพุทธศาสนา พ่อแม่ควรเป็นแบบอย่างที่ดีที่สุดก่อน เพราะพ่อแม่คือครูคนแรกที่จะปลูกฝังสิ่งที่ดีและเป็นตัวอย่างแก่ลูก การที่จะพาเขาทำในสิ่งที่เราต้องการ มอบสิ่งที่เราคิดว่าดีที่สุดแล้วนั้น อาจจะเป็นงานที่หนักพอสมควร งานที่หนักนี้จึงเป็นหน้าที่ของพ่อแม่คนที่สองของเด็กก็คือครูที่โรงเรียน ครูนี้แหละจึงต้องทำหน้าที่อันยิ่งใหญ่แทนพ่อแม่คนแรกของเด็กในส่วนที่ขาดหายไปแก่เด็ก

จะปลูกฝังอย่างไรให้เด็กเลื่อมใสศรัทธาในหลักธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนา ในกิจวัตรประจำวันของเราชาวพุทธในแต่ละวันนั้น ล้วนเกี่ยวข้องกับหลักธรรมคำสอนขององค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งสิ้นเพราะธรรมะ คือธรรมชาติที่อยู่รอบๆ ตัวเรานี่เอง (วินัย วีระพัฒนานนท์. 2538)

การที่พ่อแม่ ญาติพี่น้องได้ทำกิจกรรมในทางพระพุทธศาสนา หรือกิจกรรมความดีทุกอย่าง สิ่งแรกเลยที่ไม่ควรมองข้ามคือลูกหลานของเราเองเมื่อต้องการให้เด็กเป็นคนดีมีคุณธรรม ควรทำให้เด็กเห็นและให้เขามีส่วนร่วมในกิจกรรมความดีนั้น เขาจะได้ซึมซับและเรียนรู้ด้วยตัวของเขาเองเป็นการสอนแบบไม่ต้องบรรยายอะไรมากและไม่ต้องไปนั่งฟังในห้องเรียนที่เด็กอาจจะเบื่อไม่อยากฟัง เพียงแต่คอยสังเกตและแนะนำให้เขาเข้าใจในเรื่องที่สงสัยเป็นการปลูกฝังให้เด็กเกิดฉันทะในสิ่งที่เขาได้มีส่วนร่วมในการทำ ความดี ที่เกี่ยวข้องในชีวิตประจำวันของครอบครัว ฝึกให้เด็กเรียนรู้และลงมือปฏิบัติด้วยตัวของเขาเองในทุกกิจกรรมความดีที่เกี่ยวข้องในชีวิตประจำวัน

หลักไตรสิกขากับการเรียนรู้ในยุคปัจจุบัน

ปัจจุบันการเรียนการสอนแบบใหม่ๆ ที่เน้นการเรียนการสอนแบบเนื้อหาสาระที่นั่งฟังในห้องเรียนกำลังเปลี่ยนไปในรูปแบบใหม่ คือการเรียนการสอนที่ต้องการให้ผู้เรียนได้ลงมือปฏิบัติ (กิจกรรม) สัมผัสจริงด้วยตัวของผู้เรียนเองเพื่อให้ได้ประสบการณ์ตรงเป็นประสบการณ์จากความรู้เชิงประจักษ์ โดยการบูรณาการของเนื้อหาสาระและพัฒนาคน เป็นการเรียนรู้เท่าทันตัวเอง สังคม เข้าถึงปัญญา คุณธรรมกับความรู้ เชื่อมโยงกับหลักการคิดทางพระพุทธศาสนาเข้ามาด้วย

(โยนิโสมนสิการ) การสอนพระพุทธศาสนาที่สอนให้เด็กเรียนแบบท่องจำเนื้อหาสาระเพียงอย่างเดียวจึงไม่ใช่เป้าหมายของการสอนเพื่อพัฒนาปัญญา คุณธรรม และความสุข แต่ต้องให้ผู้เรียนได้รู้จักคิดตามหลักการคิดทางพุทธศาสนา เพราะเมื่อผู้เรียนได้เรียนรู้และลงมือทำด้วยตัวเองแล้วย่อมจดจำในสิ่งที่ตัวเองทำได้ดีกว่าการนั่งฟังบรรยายในห้องเรียน

ภาพที่ 1 เด็กๆ โรงเรียนอนุบาลแกด้ากับกิจกรรมในวันพระ

จากบทสัมภาษณ์ที่ผู้เขียนตั้งประเด็นคำถามกับคุณครู ในความรู้สึกกับการสอนศีลธรรมของพระสงฆ์และสิ่งที่ทางโรงเรียนอนุบาลแกด้าต้องการให้เกิดขึ้นกับเด็กๆ ในโรงเรียน ที่ผู้เขียนตั้งคำถาม 3 ข้อ คือ

1. รู้สึกอย่างไรที่มีพระมาสอนศีลธรรมในโรงเรียน

คำตอบที่ได้

เกิดความเป็นเอกภาพมากขึ้นมีความสมบูรณ์แบบในรูปแบบการจัดการเรียนการสอนร่วมกันระหว่าง บ้าน วัด โรงเรียน (บวร) ได้รับรู้สภาพปัญหา สรรหาวิธีแก้ปัญหาปรับปรุง พัฒนานักเรียนให้เป็นผู้มีคุณธรรม จริยธรรม รู้เข้าใจถึงการทำความดีย่อมได้รับผลดีตอบแทน หลีกเลี่ยงการกระทำความผิดทั้งปวง ทำให้เกิดการดำเนินชีวิตเป็นไปอย่างมีความสุข ครอบครัว ชุมชน สังคมอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุข

2. เห็นการเปลี่ยนแปลงอะไรในตัวเด็กจากการที่มีพระสอนศีลธรรมในโรงเรียนเข้ามาสอน

คำตอบที่ได้

เด็กๆ ได้สัมผัสกับพระพุทธศาสนา ซึ่งเป็นศาสนาประจำชาติอย่างแท้จริง โดยมีพระสงฆ์เป็นตัวแทนของการถ่ายทอด ได้เรียนรู้ความเป็นจริง (สัจธรรม) ตามหลักธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนา เด็กๆ มีความสุขกับกิจกรรมการสอนโดยมีการปรับเปลี่ยนกิจกรรมได้อย่างเหมาะสม และยืดหยุ่น มีการใช้เทคนิคการเรียนการสอนอย่างหลากหลายเข้ามาประยุกต์ใช้ ในการจัดกิจกรรม

การเรียนการสอน ทำให้ผู้เรียนเกิดความกระตือรือร้น สนใจ ใส่ใจและตั้งใจร่วมกิจการเรียน การสอน

ภาพที่ 2 เด็กๆ โรงเรียนอนุบาลแกดำ เข้าวัดฟังธรรมในวันพระและฝึกจิตตภาวนาที่วัดดาวดึงส์แกดำ อำเภอแกดำ จังหวัดมหาสารคาม

3. สิ่งทางโรงเรียนอยากให้พระสอนศีลธรรมปรับปรุงแก้ไข

คำตอบที่ได้

1) ช่วยกระตุ้นให้นักเรียนได้ตระหนักและเห็นคุณค่าอย่างแท้จริง กับการนำไปปรับใช้ใน ชีวิตประจำวันให้เกิดประโยชน์

2) ช่วยปลูกฝังให้นักเรียนได้เข้าใจและเกิดจิตสำนึกกับการปฏิบัติตามหลักธรรมคำสอน ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้วจะพบแต่สิ่งที่ดีในชีวิต ประสบความสำเร็จ และอยู่ร่วมกันในสังคม ได้อย่างมีความสุข

3) ช่วยฝึกฝนด้านคุณธรรม จริยธรรม การปฏิบัติตนเป็นพุทธศาสนิกชนที่ดี ตามแนวทาง แห่งพุทธ

จากบทสัมภาษณ์นี้ทำให้ผู้เขียนเห็นบทสะท้อนของตัวเองทั้งข้อดีข้อเสียของตัวเอง ใน การที่จะปรับปรุงแก้ไขข้อบกพร่องเพื่อพัฒนาการเรียนการสอนให้เหมาะสมต่อไป

การพัฒนาเด็กเพื่อให้เป็นผู้ใหญ่ที่มีคุณภาพ ที่สำคัญที่สุดก็คือ การปลูกฝังให้เด็กเป็นคนดี มีคุณธรรมจริยธรรม เพื่อก่อให้เกิดความสงบสุขในสังคม ให้เป็นผู้มีคุณภาพ ที่สำคัญที่สุดก็คือ การปลูกฝังให้คนเป็นพลเมืองดี มีคุณธรรมจริยธรรม โดยใช้ หลักไตรสิกขา เพราะหลักไตรสิกขา เป็นระบบและเป็นกระบวนการในการฝึกฝน อบรมเพื่อพัฒนาคนใน 3 ด้านคือ

- 1) พัฒนา ด้านพฤติกรรม เรียกว่า ศีล
- 2) พัฒนา ด้านจิตใจ เรียกว่า สมาธิ
- 3) พัฒนา ด้านปัญญา เรียกว่า ปัญญา คือความรู้

ทั้งนี้เพื่อให้บุคคลมีการดำเนินชีวิตไปในวิถีที่ถูกต้องดีงามโดยนำหลักธรรมพระพุทธศาสนา (ไตรสิกขา) มาใช้ หรือประยุกต์ใช้ในการเรียนการสอนเน้นการจัดสภาพทุกๆด้านในสถานศึกษา พัฒนาการเรียนการสอนตามหลักพุทธธรรมอย่างบูรณาการส่งเสริมให้เกิดความเจริญงอกงามตาม ลักษณะแห่งปัญญา

ไตรสิกขาเพื่อการพัฒนาแบบองค์รวม

ไตรสิกขานั้นเป็นการพัฒนาแบบองค์รวม คือ ศีล สมาธิ ปัญญา จะทำงานประสานส่งผล ต่อกัน เป็นระบบและกระบวนการอันหนึ่งอันเดียวเป็นการฝึกเพื่อพัฒนาจากง่ายไปหายาก จาก หยาบไปจนถึงละเอียด ตามลำดับ คือ

ศีล

“ศีล” นั้น แปลว่า “ปกติ” การรักษาศีลเป็นการเพียรพยายามเพื่อระงับป้องกันโทษไม่ให้ เกิดขึ้นทางกายและวาจา ซึ่งเป็นกิเลสอย่างหยาบไม่ให้กำเริบขึ้น และเป็นการบำเพ็ญบุญบารมีที่ สูงขึ้นกว่าการให้ทาน ทั้งในการถือศีลด้วยตนเอง ก็ยังได้บุญมากและน้อยต่างกันไปตามลำดับ เพื่อเสริมประโยชน์ในชีวิตประจำวัน คือ การทำงานของกระบวนการฝึกศึกษาพัฒนาองค์ทั้งสาม คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ทำงานอยู่ด้วยกัน โดยประสานสัมพันธ์เป็นเหตุปัจจัยแก่กัน

สมาธิ

สมาธิ แปลตามบาลีว่า ความตั้งใจมั่น สมาธิในความหมายของพจนานุกรม แปลว่า ที่ตั้งมั่นแห่งจิต การทำสมาธิในทางพุทธศาสนาเรียกว่าสมถะ เมื่อจิตตั้งมั่นนั้น นอกจากจิตจะจະ แนวน่อยู่กับสิ่งที่กำหนด หรือตามต้องการเกี่ยวข้องเพียงอย่างหนึ่งอย่างใดได้แล้ว สมาธิยังนำ เอาองค์ธรรมอื่นๆ ตามมาด้วยอีกหลายอย่าง ทั้งองค์ธรรมหรือคุณสมบัติที่น่าหน้า หรือที่จำเป็น ต้องมีมา เพื่อช่วยให้มันเกิดขึ้น ทั้งองค์ธรรมร่วมที่ช่วยพยุง หรือคอยค้ำจุนให้มันคงอยู่ และทั้ง องค์ธรรมที่อาศัยพลอยติดตามันมา เมื่อจิตเป็นสมาธิ จิตใจก็จะมีคามเข้มแข็ง หนักแน่น มันคง แก่ล้าแล้ว เข้าประจันกับสิ่งที่กำหนดหรืองานที่ทำ ไม่หวั่นไหว ไม่ท้อแท้ ถดถอย จะมีสติกำกับอยู่ ตื่นตัว หรือมีใจอยู่กับตัว ไม่ฟุ้งซ่านเลื่อนลอย จะมีความสงบ ซึ่งมาพร้อมด้วยความเยือกเย็น สบายใจ ความผ่อนคลาย ความเอิบอิ่มใจ ปลอดภัย ผ่องใส และความสุข

ปัญญา

ปัญญา แปลว่า ความรู้ทั่ว คือรู้ทั่วถึงเหตุถึงผล รู้อย่างชัดเจน, รู้เรื่องราวบาปบุญคุณโทษ, รู้สิ่งที่ควรทำควรเว้น เป็นต้น เป็นธรรมที่คอยกำกับศรัทธา (ความเชื่อ) เพื่อให้เชื่อประกอบด้วย เหตุผล ไม่ให้หลงเชื่ออย่างงมงาย พระพุทธเจ้าทรงแสดงปัญญาไว้ถึง 3 ระดับ ซึ่งปัญญาทุก ประเภทนั้นต้องสอดคล้องไปในทิศทางเดียวกัน ไม่มีอะไรสำคัญมากน้อยไปกว่ากัน เนื่องจากการ จะข้ามสะพานไปได้ ต้องเดินผ่านตั้งแต่ต้นสะพาน ผ่านกึ่งกลางสะพาน แล้วจึงจะถึงปลายสะพาน ข้ามปากได้ ปัญญา 3 ระดับก็เป็นเช่นนั้น คือเริ่มจาก เข้าใจว่าอะไรคือ กุศล (บุญ) และอกุศล (บาป)

เข้าใจกระบวนการธรรมชาติ ตั้งแต่กฎแห่งกรรม ถึงไตรลักษณ์ และสุดท้าย จึงตระหนักถึงสภาวะของทุกข์และแนวทางการดับทุกข์ (อริยสัจ) ปัญญา 3 ทางคือ

1. สุตมยปัญญาคือปัญญาที่เกิดจากการฟัง หมายถึง เอาปัญญา ความรู้ ความเข้าใจจากการอ่านและการฟัง ทบทวนศึกษาซ้ำแล้วซ้ำเล่า จนกระทั่งมีพื้นฐานความรู้ที่ถูกต้องชำนาญ และแม่นยำ ในอรรถและพยัญชนะ

2. จินตามยปัญญาคือปัญญาที่เกิดจากการคิดพิจารณา หมายถึง ปัญญาที่ได้จากการคิดใคร่ครวญ พินิจพิจารณา ให้เกิดความเข้าใจอย่างตถกถิตตามขั้นตอนของเหตุผล และความสัมพันธ์ต่างๆ โดยมีใช้การ จดจำเฉยๆ แต่สามารถมองสภาพปรมาัตถ์ธรรมออกด้วยจินตนาการ เข้าใจถึงเป้าหมาย และรายละเอียดธรรมะได้ตรงทาง ไม่ว่าจะเป็นทางตรงหรือเชิงประยุกต์ เพียงแต่ไม่ได้อยู่ในฐานะเป็น “ผู้เห็นด้วยตนเอง” เท่านั้น

3. ภาวนามยปัญญา คือ ปัญญาที่เกิดจากการภาวนา (ปฏิบัติ) หมายถึง ปัญญาของผู้ลงมือปฏิบัติวิปัสสนาตามแนวทางของมหาสติปัฏฐาน 4 แล้วประจักษ์แจ้งในความมิใช่ ตัวตน สัตว์ บุคคล เรา เขา ของชั้น 5 เพราะประกอบด้วยรูปธรรมและนามธรรมเท่านั้น แม้ “ใจ” หรือ “วิญญาณ” ก็ไม่ใช่ตัวตน เมื่อเห็นแล้ว ก็จะไม่เหลือคุณค่าสาระใดๆ ที่จะต้องยึดถือให้เกิดความทุกข์ทรมาน ปีบคั่นจิตใจอีกต่อไป

พัฒนาการเรียนรู้และเพิ่มทักษะในศตวรรษที่ 21

การเรียนรู้ของมนุษย์เรานี้พัฒนามาทุกยุคทุกสมัยจากสิ่งรอบตัวของเรา และมนุษย์ก็ไม่ยอมหยุดนิ่งในการเรียนรู้ ยิ่งถ้าเป็นเรื่องที่สงสัยไม่เข้าใจแล้วยังต้องหาวิธีที่จะทำให้สิ่งที่สงสัยนั้นให้เข้าใจยิ่งขึ้น ไม่ว่าจะเป็นการสังเกต คิด วิเคราะห์ และลงมือปฏิบัติ การทดลอง ทำซ้ำแล้วซ้ำเล่า จนเป็นที่พอใจ และนำผลจากการปฏิบัติ ทดลองนั้นมาใช้อำนวยความสะดวกให้เกิดประโยชน์แก่ตัวเอง อีกทั้งนำมาพัฒนาแก้ไขปัญหาต่างๆ ของชุมชน และสังคม จนถึงปัจจุบัน

ภาพที่ 3 พาเด็กๆ เข้าอบรม คุณธรรมจริยธรรม ที่ศูนย์ปฏิบัติธรรม วัดขุนพรหมดำริ จังหวัดมหาสารคาม

ในยุคปัจจุบันมีความเจริญก้าวหน้ามาก เทคโนโลยีจึงถูกนำเข้ามาเกี่ยวข้องกับชีวิตของมนุษย์ในทุกด้านอย่างปฏิเสธไม่ได้ การเรียนรู้ก็เช่นกันเทคโนโลยีถูกนำมาใช้ในการศึกษาการเรียนการสอน เรียกว่าเทคโนโลยีกลายเป็นปัจจัยสำคัญอีกประการของคนในยุคปัจจุบัน

เด็กทุกวันนี้เด็กถูกเลี้ยงดูมาอย่างสบาย มีเครื่องอำนวยความสะดวกมากกว่าสมัยก่อน เพราะความสะดวกสบายประกอบกับการเลี้ยงดูที่พ่อแม่ผู้เลี้ยงคอยช่วยเหลือแทบทุกอย่างเพราะความรักลูกหลานของตัวเอง จนบางเรื่องเด็กไม่เข้าใจและไม่สามารถช่วยเหลือตัวเองได้ ขาดทักษะบางอย่างที่ควรจะมี

ในกิจกรรมการสอนที่ผู้เขียนใช้อยู่ก็เช่นกัน ทุกกิจกรรมจะมีทักษะที่เด็กควรมีเพิ่มเข้าไปด้วย เด็กนักเรียนยุคโอทีกับทักษะที่ขาดหายไป (สรวงมณฑ์ สิทธิสมาน, 2556) ดังนี้

1. ทักษะการคิด

เด็กไทยในยุคปัจจุบันพ่อแม่จะคิดให้หรือคิดแทนลูกของตัวเอง จนเด็กเคยชินกับการที่มีคนคอยคิดและทำให้แทบทุกอย่างทำให้ไม่รู้จักคิดเอง และขาดทักษะในการคิดไป

2. ทักษะค้นคว้า หาข้อมูล

ในยุคนี้อุปกรณ์เครื่องมือทางอิเล็กทรอนิกส์มีความทันสมัยและสะดวกในการค้นหาข้อมูล จึงทำให้เด็กรุ่นนี้ มักค้นหาข้อมูลผ่านทางโลกออนไลน์มากกว่าจะไปค้นคว้าหาข้อมูลจากหนังสือ และมักจะทำการลอกข้อความต่อกันมาเป็นทอดๆ เด็กจึงขาดการเรียนรู้ถึงการค้นคว้า การจะหาข้อมูลว่าเรื่องนั้นเรื่องนี้ต้องค้นคว้าในหมวดหมู่อะไร และเคยชินกับการลอกข้อมูลมากกว่าจะไปเสาะแสวงหาความจริงจากข้อมูล

3. ทักษะการทำงานเป็นทีม

เวลาทำงานร่วมกัน จำเป็นที่จะต้องทำงานกันเป็นทีม แต่การเรียนการสอนในบ้านเราไม่ค่อยเน้นเรื่องนี้ เด็กๆที่ได้รับการบ้านเป็นกลุ่ม ก็จะมีคนทำไม่ก็คน คนที่ไม่ทำก็ไม่ทำเหมือนเดิม ยิ่งเดี๋ยวนี้สามารถค้นหาข้อมูลทางอินเทอร์เน็ต จึงทำให้เกิดการคัดลอกข้อมูล แทบจะไม่ได้เรียนรู้เรื่องการทำงานเป็นทีม ไม่ได้เรียนรู้เรื่องการแบ่งหน้าที่กันอย่างไร แต่จะเป็นการแบ่งกันไปคัดลอกข้อมูลของใครของมัน แล้วนำมารวมกันซะมากกว่า

4. ทักษะความมุ่งมั่นพยายาม

ข้อนี้สำคัญมากแต่เด็กก็ขาดกันมากจริงๆ แนวโน้มจะขาดกันทั่วโลก เพราะเด็กจะสนใจจุดหมายปลายทางมากกว่าจะสนใจความมุ่งมั่นพยายามระหว่างทาง เด็กส่วนใหญ่ขาดความมุ่งมั่นพยายามในการทำสิ่งต่างๆ ให้สำเร็จ เวลาเจองานที่ยากก็จะท้อ ไม่อยากทำ ทำให้มีผลกระทบมาก โดยเฉพาะเวลาเรียน ซึ่งเมื่อชั้นเรียนสูงขึ้นวิชาการก็ยากขึ้นเรื่อยๆ หรือเวลาที่โตเป็นผู้ใหญ่แล้วเจอปัญหา ถ้าไม่มีความพยายามมุ่งมั่น แม้ว่าจะเก่งขนาดไหนก็ไม่มีทางจัดการกับปัญหาหรืออุปสรรคไปได้

5. ทักษะเรื่องความอดทน

ผู้ใหญ่ต้องเปิดโอกาสให้เด็กได้ทำอะไรด้วยตัวเอง ให้เด็กได้เรียนรู้ช่วยเหลือตัวเอง อย่าทำให้ทุกอย่างด้วยความรักที่เกินพอดี เพราะหากทำให้ทุกอย่าง เด็กจะไม่มีทางรู้ว่าเขาทำอะไรเองได้บ้าง หากมีคนคอยช่วยอยู่ตลอดเวลา แต่ควรจะค่อยๆ ฝึกไปเรื่อยๆ อาจลำบากบ้าง ยากบ้าง นั่นคือการฝึกความอดทน

6. ทักษะแก้ไขปัญหา

สืบเนื่องจากการฝึกความอดทน จะตามมาด้วยการฝึกแก้ไขปัญหามา ต้องเริ่มจากให้เขาช่วยเหลือตัวเองให้ได้ก่อน จากนั้นให้เด็กได้ลองแก้ไขปัญหาย่อยๆ ง่ายบ้าง ยากบ้าง โดยดูตามวัยของเด็กเป็นหลัก รวมไปถึงการฝึกให้เขารู้จักที่จะขอความช่วยเหลือในยามจำเป็นก็เป็นเรื่องที่เขาควรจะต้องเรียนรู้ด้วย

7. ทักษะความใฝ่เรียนรู้

เด็กจำนวนไม่น้อยที่ขาดความใฝ่เรียนรู้ และขาดแรงจูงใจ มักเกิดจากการเลี้ยงดูที่ขาดการฝึกเรื่องวินัยและการควบคุมตนเอง ทำให้เด็กมักใช้วิธีหลีกเลี่ยงและหาข้ออ้างแก้ตัวอยู่เสมอ ฉะนั้น ผู้ใหญ่ควรเปิดโอกาสให้เด็กได้เลือกทำ เลือกเรียนหรือเลือกกิจกรรมที่ชอบ เพื่อสร้างแรงจูงใจให้เด็กอยากเรียนรู้ การฝึกให้เด็กมีประสบการณ์ตรงโดยให้โอกาสเรียนรู้จากประสบการณ์จริงจะช่วยให้เด็กได้เข้าใจบทเรียนได้ง่ายขึ้น และเป็นการส่งเสริมให้เด็กได้มีโอกาสศึกษาใฝ่เรียนรู้ด้วยตนเอง และสิ่งที่เด็กได้ก็คือ ธรรมชาติที่เกิดจากการลงมือทำกิจกรรมโดยที่เด็กไม่รู้ตัวว่ากำลังเรียนธรรมชาติอยู่ (วินัย วีระพัฒนานนท์, 2538)

การประยุกต์ใช้ไตรสิกขาในชีวิตประจำวัน

ในชีวิตประจำวันของชาวพุทธทั่วไปอยู่กับสังคมที่เปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา ในทุกด้านการอยู่ร่วมกันอย่างมีความสุขนั้นจำเป็นต้องพึ่งพาอาศัยกัน มีความเห็นอกเห็นใจกัน เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ต่อกัน แยกออกไปเป็น 3 ด้าน โดยสอดคล้องกับองค์ประกอบแห่งการดำเนินชีวิตของมนุษย์ ที่มี 3 ด้าน คือ พฤติกรรม จิตใจ และปัญญา (พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต), 2539) เรียกว่าไตรสิกขา ซึ่งมีสาระสำคัญดังนี้

ศีลสิกขา

ในด้านของศีลสิกขาคือต้องศึกษาในเรื่องศีล อันได้แก่เจตนาที่จะงดเว้นไม่ละเมิดข้อห้ามด้านกาย ด้านวาจา ใหรักษาความเป็นปกติของความเป็นมนุษย์ผู้ซึ่งมีใจสูง หรือเป็นการพัฒนาในเรื่องของพฤติกรรม โดยมีส่วนสำคัญที่ควรเน้น คือ พฤติกรรมที่มีความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพหรือโลกแห่งวัตถุ หรืออาจกล่าวว่าเป็นการรู้จักใช้อินทรีย์ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ในการรับรู้โดยไม่เกิดผลเสียหรือเกิดโทษ แต่ให้เกิดผลดี ส่งเสริมคุณภาพชีวิต และการฝึกอินทรีย์ให้มี

ประสิทธิภาพในการใช้งาน ให้ตามดูเป็น ให้หุ้เป็นๆ อยู่ในหลักของอินทรีย์สังวร นั่นเอง การเสพการบริโภคปัจจัย 4 การใช้ประโยชน์จากวัตถุ จากอุปกรณ์ต่างๆ รวมทั้งเทคโนโลยีด้วย ปัญญาที่รู้เข้าใจคุณค่าที่แท้จริง ให้ได้คุณภาพชีวิต ไม่หลงไปกับคุณค่าเทียมตามค่านิยมที่ผิดๆ อันเป็นค่านิยมที่ฟุ้งเพื่อโก้เก๋ ที่ทำให้บริโภคมาก แต่เสียคุณภาพชีวิต เรียกว่า กินเป็น บริโภคเป็น ใช้เป็น เริ่มด้วยการกินพอดี อันเป็นการปฏิบัติตามหลักของ โภชนะมัตตัญญูตา

พฤติกรรมที่สัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางสังคมและโลกแห่งชีวิต เช่น การอยู่ร่วมกันในทางสังคม โดยไม่เบียดเบียน ก่อความทุกข์ความเดือดร้อน หรือก่อเวรภัย แต่รู้จักมีความสัมพันธ์ที่ดีกับเพื่อนมนุษย์อย่างช่วยเหลือเกื้อกูล ดำรงตนอยู่ในกรอบของศีล ดำเนินชีวิตตามหลักของศีลให้ความร่วมมือกับการรักษากติกาของสังคม กฎเกณฑ์หรือกฎหมาย ระเบียบ แบบแผน หรือวินัยแม่บทของชุมชนหรือสังคมของตน และวัฒนธรรม รวมทั้งสิ่งที่เรียกว่าจรรยาบรรณต่างๆ และรู้จักแบ่งปัน การเผื่อแผ่แบ่งปันช่วยเหลือ ตามหลักของการให้ทาน เพื่อช่วยเหลือปลดปล่อยความทุกข์ของเพื่อนมนุษย์ ให้ความสุข และส่งเสริมการสร้างสรรค์ สิ่งที่ดีงาม ตลอดจนการประพฤติเกื้อกูลแก่ชีวิตอื่นๆ ทั้งสัตว์มนุษย์และพืชพันธุ์ เช่น การร่วมสร้างเขตอุทยาน นิเวศสถาน การปลูกสวนป่า สร้างแหล่งต้นน้ำ

พฤติกรรมที่เกี่ยวกับการประกอบอาชีพ การเลี้ยงชีพอย่างมีศิลปวิทยาในวิชาชีพที่ฝึกไว้อย่างดี มีความชำนาญที่จะปฏิบัติให้ได้ผลดีและเป็นสมมาอาชีพ ซึ่งเป็นลักษณะที่สำคัญ คือไม่เป็นไปเพื่อความเบียดเบียน ไม่ก่อความเดือดร้อนแก่ผู้อื่น หรือก่อผลเสียหายแก่สังคม หากแต่เป็นเครื่องแก้ปัญหาของชีวิตและแก้ปัญหาของสังคม มีชีวิตที่เป็นไปเพื่อสร้างสรรค์ ทำให้เกิดประโยชน์เกื้อกูล ที่เอื้อต่อการพัฒนาชีวิตของตน ไม่ทำให้ชีวิตตกต่ำ หรือทำลายคุณค่าของความเป็นมนุษย์ หรือเสื่อมจากคุณความดีในภาวะแห่งตน

จิตศึกษา

ในด้านของจิตศึกษาคือศึกษาในเรื่องจิต เรียนรู้เรื่องจิต ให้เข้าใจธรรมชาติของจิต การทำงานของจิต รู้วิธีการพัฒนาจิต เพื่อให้สงบตั้งมั่น เป็นสมาธิพร้อมที่จะทำกิจหน้าที่อย่างมีประสิทธิภาพ ในด้านการพัฒนาจิต หรือที่เรียกว่าสมาธิ แยกได้ดังนี้

ด้านคุณภาพจิต ได้แก่ คุณธรรมความดีงามต่างๆ เช่น เมตตา กรุณา กตัญญู กตเวทิตา วัชระ หิริ โอตตปปะ ซึ่งหล่อเลี้ยงจิตใจให้เจริญงอกงาม และเป็นพื้นฐานของพฤติกรรมที่ดีงาม

ด้านสมรรถภาพจิต ได้แก่ ความสามารถของจิต ที่เข้มแข็ง มั่นคงหรือมีประสิทธิภาพของจิต เช่น มีฉันทะ ความใฝ่รู้ใฝ่ดีงาม ใฝ่กระทำ จิตมีความเพียร ความขยัน ความอดทน มีความระลึกได้ รู้ตัวทั่วพร้อมเท่าทัน ตื่นตัวอยู่เสมอ สามารถควบคุมตัวเองได้ มีความตั้งมั่นแน่วแน่วใส สงบ เป็นสมาธิ รวมไปถึงความไม่ประมาท ที่จะทำให้ง้าวหน้ามั่นคงในพฤติกรรมที่ดีงาม หรือตั้งมั่นในความดีงามและพร้อมที่จะใช้ปัญญาในการใช้ชีวิตและประกอบกิจหน้าที่

ด้านสุขภาพจิต ได้แก่ สภาพจิตที่ปราศจากความขุ่นมัวเศร้าหมอง ร่าร้อน หากแต่มีความสดชื่น เอิบอิ่ม ร่าเริง เบิกบาน ผ่อนคลาย ผ่องใส เป็นสุข ซึ่งจะส่งผลต่อสุขภาพกาย และทำให้พฤติกรรมที่ดีงามมีความมั่นคง สอดคล้องกลมกลืน หรืออยู่ในภาวะที่สมดุล

ปัญญาศึกษา

ในด้านปัญญาศึกษาคือศึกษาในเรื่องปัญญา พัฒนาด้านปัญญา ในการพัฒนาด้านปัญญานี้จะมีการพัฒนาอยู่หลายระดับ เช่น ความรู้ความเข้าใจในสิ่งที่ได้ยินได้ฟังมา หรือที่เล่าเรียนมา และรับการถ่ายทอดศิลปวิทยาการ ตลอดจนข้อมูลข่าวสารต่างๆ อย่างมีประสิทธิภาพ การรับรู้ประสบการณ์และเรียนรู้สิ่งต่างๆ อย่างถูกต้องตามเป็นจริง ไม่บิดเบือน หรืออคติด้วยความรัก ความซิง และเพราะความกลัว

การคิดพินิจพิจารณาวินิจฉัยอย่างมีวิจารณ์ญาณ ด้วยการใช้ปัญญาที่บริสุทธิ์อิสระไม่ถูกกิเลส เช่น ความอยากได้ผลประโยชน์ และความเกลียดชังเข้าครอบงำ การรู้จักมอง รู้จักคิด มีหลักการคิด มีวิธีคิดที่จะเข้าถึงความจริง และได้คุณประโยชน์ มีโยนิโสมนสิการ อย่างที่เรียกว่ามองเป็น คิดเป็น เช่น รู้จักวิเคราะห์ แยกแยะ สืบสาวหาเหตุปัจจัยของสิ่งเกิดขึ้น ดำรงตั้งอยู่และแปรเปลี่ยนสภาวะไป การรู้จักจัดการ ดำเนินการ ทำกิจให้สำเร็จ ฉลาดในวิธีการที่จะนำไปสู่จุดหมายมีความสามารถในการแสวงหา เลือกรัดจัดสรรประมวลความรู้ คิดได้ชัดเจน และสามารถนำความรู้ที่มีอยู่มาเชื่อมโยงสร้างเป็นเครือข่ายความรู้และสร้างเป็นความรู้ความคิดใหม่เพื่อใช้ในการแก้ปัญหาและสร้างสรรค์มีความรู้แจ้งเข้าถึงความจริงของโลกและชีวิต รู้เท่าทันกับธรรมดา หรือกับธรรมชาติทั้งหลาย ที่ทำให้วางใจถูกต้องต่อทุกสิ่งทุกอย่าง สามารถแก้ปัญหาชีวิต จัดความทุกข์ในจิตใจของตนเองได้ หลุดพ้นจากความยึดติดในสิ่งทั้งหลาย จิตไม่ถูกบีบคั้นครอบงำกระทบกระทั่งด้วยความผันผวนปรวนแปรของสิ่งต่างๆ หลุดพ้นเป็นอิสระ อยู่เหนือกระแสโลก หากกล่าวโดยสรุปแล้ว ปัญญา 2 ด้านที่สำคัญ คือปัญญาเข้าถึงความจริงแห่งธรรมดาของธรรมชาติและปัญญาที่สามารถใช้ความรู้นั้น จัดตั้งวางระบบแบบแผนของการดำเนินชีวิตได้ และสังคมของมนุษย์ได้ประโยชน์สูงสุดจากความจริงนั้น (พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต), 2539)

บทบาทด้านการเผยแผ่ที่เป็นปกติจนประชาชนมองเป็นวิถีชีวิตหรือเป็นกิจวัตรของพระสงฆ์ ก็คือการแสดงธรรมในวันพระ ในเทศกาลวันสำคัญ พระสงฆ์ได้โอกาสในการแสดงธรรม การเผยแผ่ธรรมอยู่เป็นปกติ และในรูปแบบที่ไม่เป็นรูปแบบ กล่าวคืออาจจะใช้วิธีการพูดคุยสนทนาในโอกาสพบปะ จะเป็นการเผยแผ่โดยไม่เป็นกิจลักษณะ แต่ก็แฝงด้วยให้ข้อคิดทางธรรม หรือในโอกาสที่ประชาชนมาทำบุญวันเกิดแล้วขอพรจากพระสงฆ์ มาถวายสังฆทานแล้วพระสงฆ์ก็ให้พร ในช่วงเวลาสั้นๆ เป็นการสอนโดยที่ผู้รับไม่รู้ว่าจะถูกสอน แต่ได้ซึมซับเอาคำสอน เอาคติธรรม ได้เกิดการเรียนรู้พระธรรมคำสอน หากพระสงฆ์สำนักตระหนักในบทบาทเหล่านี้อย่างจริงจัง พระสงฆ์จะมีโอกาสในการเผยแผ่ธรรมและได้เข้าถึงประชาชนโดยไม่ยากเลย และไม่ต้อง

รเทศกาลสำคัญใดๆ ทั้งสิ้น ในความเห็นส่วนตัวแล้วรูปแบบโอกาสใดไม่สำคัญ แต่ประเด็นสำคัญอยู่ที่ผู้ฟังเกิดการเรียนรู้ (Learning) จุดที่ต้องการคือให้ผู้ฟังได้เกิดการเรียนรู้จะให้ใครเป็นศูนย์กลางก็แล้วแต่อยากจะกล่าวด้วยว่าขอให้การเรียนรู้เป็นศูนย์กลาง (Learning Center) อันเป็นจุดที่ต้องการให้เกิดกับผู้ฟัง ที่จะเป็นจุดเปลี่ยนแห่งพฤติกรรมของคนว่าจะเปลี่ยนไปในทิศทางใดให้เขาเรียนรู้ในด้านใด อันเป็นการกำหนดทิศทางในการดำเนินชีวิตของตัวเอง

บทสรุป

การสอนศีลธรรมในโรงเรียนในยุคปัจจุบัน พระสอนศีลธรรมควรจัดกระบวนการเรียนรู้และให้ความสำคัญกับผู้เรียน จัดกิจกรรมการสอนให้เหมาะสมกับเด็กในแต่ละช่วงอายุนั้นให้ผู้เรียนได้ลงมือสัมผัสกับการเรียนรู้จากประสบการณ์ของเขาเองที่ไม่เน้นให้เรียนแบบท่องจำเพียงอย่างเดียว ควรจัดกิจกรรมที่หลากหลายที่เด็กสัมผัสได้จริงในชีวิตประจำวันเช่นนำกิจกรรมที่เกี่ยวกับประเพณี วัฒนธรรมหรือพิธีกรรมทางพระพุทธศาสนาในท้องถิ่นเข้ามาใช้ในกิจกรรมการสอน เพื่อปลูกฝังคุณธรรมจริยธรรมอันดีงามให้มีในตัวเด็ก กิจกรรมที่ออกแบบมาเพื่อใช้สอนต้องไม่ง่าย หรือยากจนเกินไป ต้องเหมาะสมกับวัยของเด็ก เพิ่มทักษะที่ขาดหายไปในการเรียนการสอนจากง่ายไปหายาก มีสติและสมาธิเป็นฐานกับกับการเรียนรู้ หลักไตรสิกขาเป็นการเรียนการสอนทางพระพุทธศาสนาที่มีความเหมาะสมกับผู้เรียนในยุคปัจจุบัน เป็นการเรียนรู้ที่ผู้เรียนได้ลงมือปฏิบัติจริง และได้สัมผัสกับสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นด้วยตัวของเขาเอง ที่ผ่านกระบวนการออกแบบกิจกรรมของผู้สอน นำผู้เรียนไปสู่การเรียนรู้ จนเกิดปัญญามีความเข้าใจ ได้ทักษะมีคุณธรรม จริยธรรม และมีความรับผิดชอบต่ตนเอง สังคม สิ่งแวดล้อมและนำไปใช้ให้เกิดประโยชน์ในชีวิตประจำวันได้อย่างมีความสุข ดังนั้น การจัดการเรียนการสอนพระพุทธศาสนาที่เหมาะสมกับผู้เรียนในยุคปัจจุบัน จะต้องเป็นการเรียนรู้อย่างลึกซึ้งจากการลงมือปฏิบัติจริงที่ผู้เรียนได้ลงมือทำในสิ่งที่ตัวเองชอบและสนใจโดยผ่านการออกแบบของผู้สอน สามารถนำพาผู้เรียนไปสู่ความรู้ความเข้าใจ ทักษะ สมรรถนะ มีคุณธรรม จริยธรรม เพื่อเข้าไปรับผิดชอบต่อสิ่งแวดล้อมรอบตัว สังคมและสามารถนำไปใช้ในชีวิตจริงได้อย่างมีความสุข

บรรณานุกรม

คู่มือการอบรมการจัดการเรียนการสอนแบบใฝ่รู้บูรณาการไตรสิกขาเพื่อพัฒนาผู้เรียนแบบองค์รวมสำหรับพระสอนศีลธรรมบรรจุใหม่ (เอกสารอัดสำเนา).

เปลี่ยนโลกจากภายใน มหาน้อย. (2560). *กิจกรรมเรียนรู้สู่การเปลี่ยนแปลง*. นนทบุรี: ห้างหุ้นส่วนจำกัด เซน ปรีณัตติง.

พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต). (2452). *การศึกษากับการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์*. กรุงเทพฯ: มูลนิธิพุทธธรรม.

_____. (2539). *การสร้างสรรคปัญญาเพื่ออนาคตของมนุษยชาติ*. กรุงเทพฯ: อักษรสยามการพิมพ์, 2539.

วารสารวิชาการ. (2561). สถาบันพัฒนาพระวิทยากร. ปีที่ 1 ฉบับที่ 2 กรกฎาคม - ธันวาคม 2561 ห้างหุ้นส่วน เซน ปรีณัตติง.

วินัย วีระวัฒนานนท์. (2538). *สิ่งแวดล้อมและการพัฒนา*. กรุงเทพฯ: เรือนแก้วการพิมพ์.

สรองมณต์ สิทธิสมาน. (2556). *พ่อแม่ลูกปลุกรัก*. ได้รับเมื่อ 25 พฤศจิกายน 2562,

จาก <http://www.hitap.net/news/16603>

สัมภาษณ์

สัมภาษณ์, สุภาวดี ปักสังคเนย์, พยาบาลวิชาชีพชำนาญการ จ.มหาสารคาม สัมภาษณ์เมื่อ 28 พฤศจิกายน 2562

สัมภาษณ์, ราไฟ เอี้ยงเจริญ ครูชำนาญการพิเศษ จ.มหาสารคาม สัมภาษณ์เมื่อ 28 พฤศจิกายน 2562